

MAASRUIGTEN VOL BROEDVOGELS

Gijs Kurstjens, Ecologisch Adviesbureau, Col. Ekmanstraat 15, 6573 BM Beek-Ubbergen

Michiel van der Weide, SOVON Vogelonderzoek Nederland, Rijksstraatweg 178, 6573 DG Beek-Ubbergen

Door natuurontwikkeling in het Zuidelijk Maasdal is het areaal aan ruigten recentelijk spectaculair toegenomen. Dankzij jarenlang broedvogelonderzoek (1994-2001) is bekend welke vogels hiervan hebben geprofiteerd. Na een omschrijving van het biotoop 'ruigte' langs de Maas, wordt ingegaan op de broedvogelsamenstelling, - dichtheid en trends. De meer bijzondere soorten krijgen hierbij wat extra aandacht.

MONITORING ZUIDELIJK MAASDAL

Sinds 1994 wordt in het Zuidelijk Maasdal tussen Eijsden en Beesel (figuur 4) onderzoek gedaan naar een selectie van circa 75 bijzondere broedvogels. Sinds 2000 wordt dit meerjarig onderzoek gecoördineerd door SOVON (Samenwerkende Organisaties Vogelonderzoek Nederland) in opdracht van Rijkswaterstaat directie Limburg, De Maaswerken, Vereniging Natuurmonumenten, Stichting het Limburgs Landschap en Staatsbosbeheer. Het hoofddoel van dit onderzoek is het meten van de effecten van grootschalige natuurontwikkeling op de aantalsontwikkeling van bijzondere broedvogels in het Zuidelijk Maasdal. In de jaren negentig is in dit gebied ruim 900 ha nieuw natuurgebied ontstaan en zal de komende jaren verdere grootschalige natuurontwikkeling plaatsvinden, onder meer langs de Grensmaas. De kracht van dit vrijwel aaneengesloten, 90 km lange

onderzoeksgebied, is dat de gegevens van losse telgebieden in een grote context kunnen worden geplaatst en geïnterpreteerd. Het veldwerk is grotendeels uitgevoerd door vrijwilligers aangestuurd door een coördinator. Daarnaast inventariseert SOVON zelf een aantal gebieden en bijzondere soorten. De Provincie Limburg heeft de gegevens van zeven vaste proefvlakken ter beschikking gesteld en de Waterleiding Maatschappij Limburg die van het waterwingebied De Rug bij Roosteren.

METHODE

Alle telgebieden hebben een gezamenlijke oppervlakte van circa 4000 ha en zijn onderzocht volgens de uitgebreide territoriumkartering volgens de richtlijnen van SOVON (VAN DIJK, 1996). Per gebied zijn minimaal vijf ochtendbezoeken en één avondronde gemaakt in het broedseizoen tussen maart en juli. De veldgegevens zijn geïnterpreteerd volgens de

criteria van de handleiding Broedvogel Monitoring Project (Van Dijk, 1996) en de territoria zijn op stippenkaarten aangegeven, die vervolgens door SOVON in GIS zijn verwerkt.

WAT ZIJN RUGTEN?

In het Maasdal vormen ruigten een kenmerkend natuurlijk biotoop dat voorkomt op voedselrijke klei- en zandafzettingen van de rivier (figuur 1). Ze bestaan overwegend uit één tot anderhalve meter hoge kruiden, zoals Herik (*Sinapis arvensis*), Aardpeer (*Helianthus tuberosus*), Rietgras (*Phalaris arundinacea*) Akkerdistel (*Cirsium arvense*), Bijvoet (*Artemisia vulgaris*), Grote kattenstaart (*Lythrum salicaria*), Boerenwormkruid (*Tanacetum vulgare*) en Grote brandnetel (*Urtica dioica*). Daarnaast groeien er verspreid vaak jonge struiken (wilgensoorten, vlier). In het algemeen neemt de bedekking van deze soorten in de loop van het groeiseizoen toe om in de zomer een maximum te bereiken. In de meeste gevallen wordt dan de bodem bij een droge, zandige bodem voor driekwart en bij een vochtige, kleiige bodem vrijwel volledig bedekt met de ruigtekruiden. Het is echter goed om te realiseren dat in april en mei, het moment dat de meeste zangvogels aan het nieuwe broedseizoen beginnen, de bedekking veel lager is en de ruigten dus een meer open structuur hebben.

WAAR KOMEN RUGTEN VOOR?

In het moderne agrarisch cultuurlandschap, dat op veel plaatsen langs de Maas voorkomt, krijgen ruigten geen kans. In graslanden is de graasdruk van het vee te hoog en in akkers worden de soorten als onkruid bestreden. Op de steile onbeheerde oevers van het zomerbed van de Maas groeien wel weelderige ruigten. In een meer kleinschalig cultuurlandschap zoals dat nog heel plaatselijk voorkomt, groeien kleine stukjes ruigten langs sloten of perceelsscheidingen.



FIGUUR 1

Ruigte op het eiland van Meers in 2000: broedplaats voor de Blauwborst (foto: G. Kurstjens).



FIGUUR 2
Aardpeerruigte langs de Maas (foto: G. Kurstjens).

Ruigten hebben in het Zuidelijk Maasdal een nieuwe impuls gekregen door de realisatie van natuurontwikkelingsgebieden waar natuurlijke begrazing plaatsvindt. Door de lage graasdruk krijgen ruigten in de zomer kans om tot volle wasdom te komen. Het is dan ook logisch om te verwachten dat broedvogels van ruigten geprofiteerd hebben van deze nieuwe kansen.

SELEUTELPROCESSEN: OVERSTROMING EN BEGRAZING

Het voorkomen van ruigten hangt nauw samen met het optreden van dynamiek. Langs de Maas gaat het daarbij om hydrodynamiek tij-

dens overstromingen. Daarnaast spelen veranderingen in het beheer een rol, bijvoorbeeld omschakeling van landbouw naar natuurlijke begrazing. Overstromingen zorgen telkens opnieuw voor verse afzettingen, waar de ontwikkeling van ruigten van voren af aan kan beginnen. Bovendien wordt tijdens winterse hoogwaters een groot deel van het oude plantenmateriaal afgevoerd met het rivierwater. Een opvallend type ruigte op zandafzettingen langs de Maas vormen de Aardpeerruigten. De Aardpeer is een soort Zonnebloem die in het Franstalige stroomgebied van de Maas wordt gekweekt vanwege haar eetbare wortelknol (figuur 2).

Grote wijzigingen in beheer gaan vaak gepaard met de ontwikkeling van een reeks elkaar opvolgende typen ruigten. Op een braakliggende akker in het Maasdal vestigen zich in het eerste jaar overwegend pioniers, zoals Herik, en kiemen bomen en struiken. In het tweede en derde jaar domineren distels, die vaak manshoge en ondoordringbare ruigten vormen. Vaak stort de distelruigte in het vierde jaar in om plaats te maken voor meer én andere soorten als Grote brandnetel, Bijvoet en Boerenwormkruid. Intussen beginnen de overgebleven struikjes en jonge bomen boven de ruigte uit te steken.

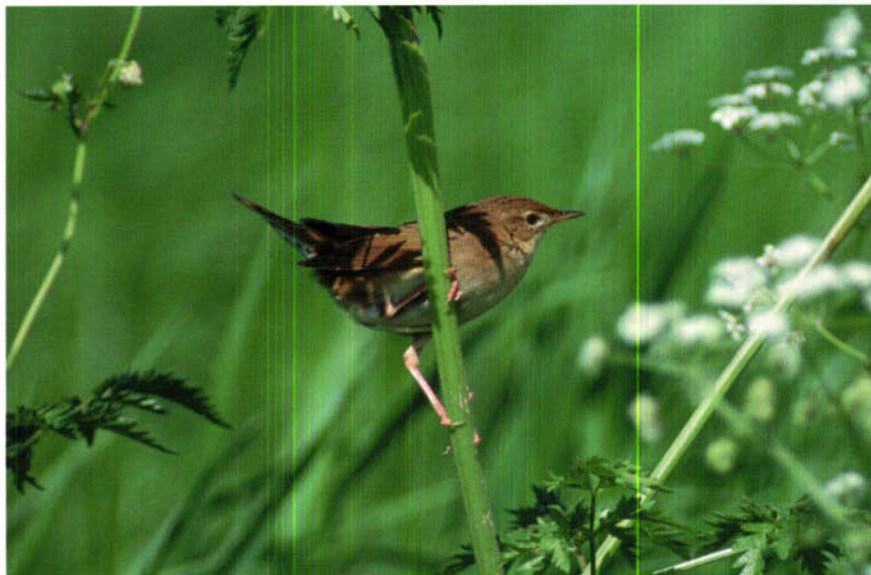
Natuurlijke begrazing, waarbij gedurende het hele jaar extensief wordt gegeten door groepjes paarden en/of runderen, brengt extra structuur aan in de verschillende typen ruigten. Waar de grazers zich zomers meestal beperken tot enkele paadjes door de ruigten en vraat aan de randen ervan, is de ervaring dat de dieren in de winter ruigten openbreken en soorten als Bijvoet, Dauwbraam (*Rubus caesius*) en Grote brandnetel aanvreten.

KENMERKENDE BROEDVOGELS

Het langjarige broedvogelonderzoek in het Zuidelijk Maasdal toont aan dat de verschillende soorten ruigten een aantrekkingskracht uitoefenen op een typische groep van vogels-oorten. In de meeste ruigten komen vrijwel altijd Grasmus (*Sylvia communis*) en Bosrietzanger (*Acrocephalus palustris*) voor en meestal ook Rietgors (*Emberiza schoeniclus*) en Kleine Karekiet (*Acrocephalus scirpaceus*). Het zijn vogels die algemeen verspreid langs de Maas voorkomen. Door het steeds grotere aanbod van ruigten langs de Maas hebben ook meer bijzondere soorten zich in dit biotoop gevestigd. Hiertoe behoren Blauwborst (*Luscinia svecica*), Sprinkhaanzanger (*Locustella naevia*; figuur 3) en soms ook Roodborsttapuit (*Saxicola torquata*) (figuur 7). Ook de zeldzame Kwartelkoning (*Crex crex*) liet zich op diverse locaties langs de Maas horen vanuit ruigten.

HOGHE DICHTHEDEN

Bosrietzanger en Grasmus bereiken vaak hoge dichtheden in de ruigten langs de Maas. Spectaculair was het jaar 1997 toen vier jaar na de start van natuurontwikkeling in de Kleine Weerd (Maastricht), op 12 ha maar liefst 62 territoria van de Bosrietzanger werden vastgesteld! Dit komt neer op ruim vijf territoria per hectare en gemiddeld één paartje Bosrietzangers op elke 2000 vierkante meter. Na 1997 zakte, door de instorting van de distelen brandnetelruigten op de Kleine Weerd, het aantal Bosrietzangers tot een dichtheid van circa twee territoria per hectare (figuur 5). In Koningsteen (Thorn) vertoont de trend van de Bosrietzanger een vrijwel onafgebroken stijging van zes zangposten in 1991 tot 38 in 1999 (zie ook figuur 6). Deze gestage groei houdt verband met de geleidelijke verruiging van de graslanden in dit begraasde reservaat. Hierdoor ontstonden mooie mantelvegetaties van onder meer Dauwbraam op de overgang naar ooibos en struweel van meidoorn (*Crataegus spec.*) en Hondstroos (*Rosa canina*). Een deel van de toename houdt verband met de kap van een populierenplantage in de winter van 1995. Hierdoor is in 1996 een weelderige ruigte van drie hectare ontstaan waarop achtereenvolgens Herik, Grote brandnetel en Kruldistel (*Carduus crispus*) domineerden. Grasmussen vestigen zich niet alleen in over-



FIGUUR 3
Sprinkhaanzanger (*Locustella naevia*) (foto: R. Schols).

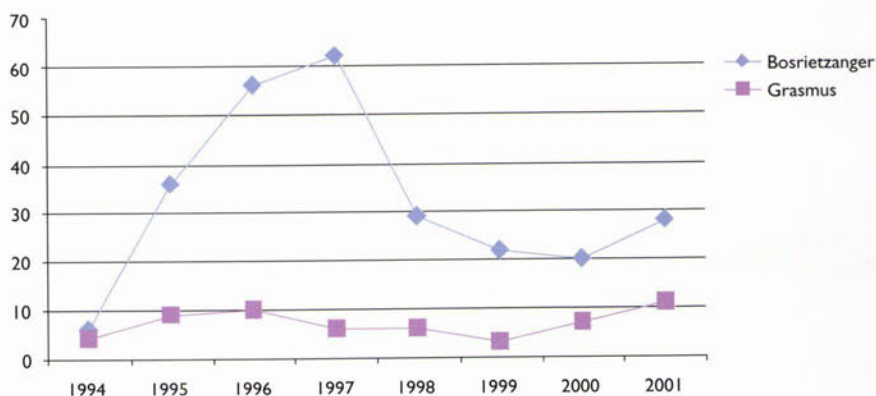


FIGUUR 4
Verspreidingskaart van de Blauwborst (*Luscinia svecica*), Sprinkhaanzanger (*Locustella naevia*) en Roodborsttapuit (*Saxicola torquata*) in de telgebieden van het Zuidelijk Maasdal in 2001, aangevuld met territoria in het winterbed van de Maas buiten de vaste telgebieden.

jarige ruigten, maar ook in struwelen van bijvoorbeeld opkomende doornstruiken. In veel natuurgebieden, maar ook daarbuiten, nemen de aantallen van deze zanger gestaag toe, ook als het oppervlak aan ruigte in de loop van de tijd wat afneemt. Dit wordt mooi geïllustreerd door de aantalsontwikkeling in de Kleine Weerd waar de soort eerst profiteerde van de verhoging van de oppervlakte aan ruigte en vervolgens van de opkomende vlieren, Vlindestruiken en meidoorns (figuur 5). Op Koningssteen (30 ha) groeide het aantal territoria van de Grasmus van 14 paar in 1991 tot 48 paar in 2000, hetgeen neerkomt op een dichtheid van maar liefst 16 zangposten per tien hectare. Omdat deze toename sterker was dan de landelijke groei in dezelfde periode (figuur 6), ligt de oorzaak van de stijging bij het grotere aanbod aan geschikt biotoop.

AANTALONTWIKKELING BIJZONDERE SOORTEN

De kolonisatie van het Zuidelijk Maasdal door Blauwborst, Sprinkhaanzanger en Roodborsttapuit (figuur 7) sinds 1994 illustreert het sterk gegroeide aanbod aan ruigten. In 1994 ontbraken deze drie soorten nog langs de Maas. Het onderzoek in 2001 (KURSTJENS & VAN DER



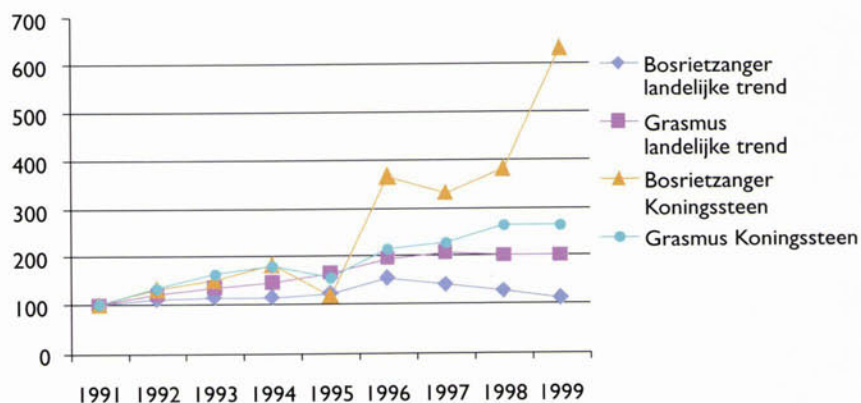
FIGUUR 5
Aantal territoria van Bosrietzanger (*Acrocephalus palustris*) en Grasmus (*Sylvia communis*) in de 12 ha grote Kleine Weerd bij Maastricht in de periode 1994 t/m 2001.

WEIDE, 2002) laat zien dat de soorten zich inmiddels in klein aantal verspreid langs de rivier hebben gevestigd: Blauwborst (9), Sprinkhaanzanger (9) en Roodborsttapuit (14) (figuur 4 en 7). Vooral de eerste twee soorten zijn sterk gebonden aan ruigten in begraasde natuurontwikkelingsterreinen. Voor Roodborsttapuiten geldt dit in mindere mate: ze zijn behalve in natuurgebieden ook in restanten van het agrarisch cultuurlandschap aangetroffen. De in het Maasdal geconstateerde toename past goed in het regionale en landelijke aantalsverloop van deze soorten. De kolonisatie van het Maasdal door de Blauwborst was te voorzien door de sterke populatiegroei in de Limburgse Peelregio in combinatie met het aanbod aan geschikt broedbiotoop (VAN SEGGELEN, 1999). In Nederland blijkt de Roodborsttapuit het vooral in natuurgebieden goed te doen en plaatselijk wordt zelfs cultuurland weer gekoloniseerd (HUSTINGS & VAN NOORDEN, 1999).

KWARTELKONING

De Kwartelkoning is een zeldzame soort die indicatief is voor structuurrijke vegetaties zoals ruige graslanden in rivier- en beekdalen. De soort laat zich moeilijk zien, maar is des te luidter te horen. In 2000 en 2001 zijn drie respectievelijk twee roepposten vastgesteld in het Midden-Limburgse Maasplassengebied. Net als in 1998 was in 2000 sprake van een goed jaar voor deze in Nederland bijzondere ralachtige. In Limburg is voor 2000 een bescheiden record van acht territoria opgegeven (KURSTJENS, 2000). De broedbiotopen van de Maasplassen in 2000 bestonden uit:

- een met distels verruigde akker in een natuurlijk begraasd terrein bij Stevensweert;
- een onbegraasd en deels ruig grasland met verspreid staande hoge kruiden, waaronder Ridderzuring (*Rumex obtusifolius*) en Akkerdistel bij de Sneppen nabij de Stadsweide Roermond;



FIGUUR 6
Trend van aantal territoria van Bosrietzanger (*Acrocephalus palustris*) en Grasmus (*Sylvia communis*) in de 30 ha grote Koningssteen bij Thorn in de periode 1991 t/m 1999 afgezet tegen de landelijke trend van beide soorten (trend in natuurgebieden/bron: SOVON). Aantal territoria in 1991 is gesteld op 100.

- een ruigte rondom een kleinschalige kleiwinning nabij de monding van de Neerbeek. Op de locatie bij Stevensweert werden in 2001 twee roepende exemplaren gehoord.

RUIGTEN: DYNAMISCH BIOTOOP

Het jarenlange onderzoek in het Zuidelijk Maasdal laat zien dat ruigten soms maar tijdelijk geschikt zijn voor de bijzondere soorten. Dit heeft waarschijnlijk veel te maken met veranderingen in de structuur en soortensamenstelling van ruigten (successie), alsmede wijzigingen in de ruimtelijke spreiding. Het is bekend dat Blauwborsten en Sprinkhaanzangers hun voedsel vooral op de bodem vergaren; een zekere mate van openheid in de ruigte is daarbij dus gewenst. Voor de heimelijke Kwartelkoning is vegetatiestructuur één van de belangrijkste factoren die vestiging bepaalt: als de bedekking van de ruigte te hoog wordt, verdwijnt de soort vaak. De Kwartelkoning heeft behoefte aan een zekere mate van openheid om snel door de begroeiing te kunnen sluipen. Speciaal voor het dynamische Maasdal geldt dan ook dat waar door voortschrijdende successie op de ene plaats ruigten ongeschikt worden voor deze soorten, er zich op de andere plaats door overstromingen en begrazing weer nieuwe kansen blijken voor te doen. Kansen die blijkbaar ook weer benut worden.

DANKWOORD

Op deze plaats bedanken we de volgende personen zonder wiens medewerking dit artikel

nooit tot stand had kunnen komen: alle tellers die actief zijn in het Zuidelijk Maasdal, Arjan Ova (Stichting het Limburgs Landschap), Cindy Gilissen (Vereniging Natuurmonumenten), Jac Hendriks (Staatsbosbeheer), Jan Joost Bakhuizen (Rijkswaterstaat Directie Limburg), Marniks Maris en Michelle de la Haye (De Maaswerken) die het onderzoek begeleiden namens de opdrachtgevers en Boena van Noorden (Provincie Limburg) en Richard Lemmens (Waterleiding Maatschappij Limburg) voor het beschikbaar stellen van de inventarisatiegegevens uit het Provinciale Meetnet.

SUMMARY

ROUGH VEGETATIONS ALONG THE MEUSE ACCOMMODATE MANY BIRDS

Long-term research (1994 – 2001) into numbers of breeding birds in the southern part of the Meuse floodplain in Limburg has yielded some interesting results. This article concentrates on birds breeding in rough vegetations. Over the past ten years, more than 900 ha of land along the Meuse has been taken out of agricultural production and turned in habitat development projects. Flooding and natural grazing have led to riverine landscapes with large areas of rough vegetations as well as scrub and alluvial woods, biotopes that had largely been lost through intense farming methods in the floodplains.

Species like the Common Whitethroat and Marsh Warbler have benefited most from the increased acreage of this biotope, with maximum densities in the area rising to 16



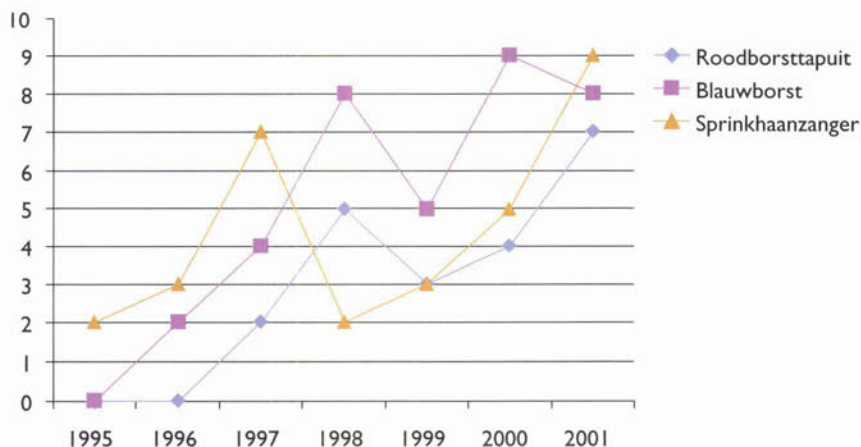
FIGUUR 7

Roodborsttapuit (*Saxicola torquata*) (foto: K. Lemmens).

and 50 territories per 10 ha respectively. Reed Bunting and Reed Warbler also regularly breed in rough vegetations. Since 1994, the area has been colonized or recolonized by more unusual species like Blue-throat, Grasshopper Warbler and Common Stonechat. Each year, some two or three Corncrakes - a highly endangered species - are heard in the rough vegetations. It can be concluded that a range of birds, including some rare ones, profit from the increased acreage of rough vegetation. Long-term research has revealed that breeding localities differ per year, probably due to natural succession in rough vegetations, with various birds colonizing new suitable localities in the area.

LITERATUUR

- VAN DIJK, A.J. 1996. Broedvogels inventariseren in proefvlakken (handleiding Broedvogel Monitoring Project). SOVON, Beek-Ubbergen.
- HUSTINGS, F. & B. VAN NOORDEN, 1999. De Roodborsttapuit laat zich niet uit het veld slaan. Limburgse Vogels 10 (2): 62-67.
- KURSTJENS, G. 2000. Kwartelkoningen profiteren van natuurontwikkeling in Limburg. Limburgse Vogels 11 (3): 75-78.
- KURSTJENS, G. & M.J.T. VAN DER WEIDE, 2002. Broedvogelinventarisatie Zuidelijk Maasdal 2001. SOVON-informatierapport 2002/02. SOVON Vogelonderzoek Nederland, Beek-Ubbergen.
- SEGGELEN, C. VAN, 1999. De Blauwborst in 1998, evenveel op meer plaatsen. Limburgse Vogels 10 (2): 58-61.



FIGUUR 8

Aantalsontwikkeling van Blauwborst (*Luscinia svecica*), Sprinkhaanzanger (*Locustella naevia*) en Roodborsttapuit (*Saxicola torquata*) in de jarenlang getelde plots van het Zuidelijk Maasdal tussen 1995 en 2001.